

Юрій НЕСТЕРУК

РЕКРЕАЦІЙНЕ ВИКОРИСТАННЯ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ У КОНТЕКСТІ ОХОРОНИ БІОТИЧНОГО РОЗМАЇТТЯ

Рекреаційна діяльність в Українських Карпатах, поряд із господарським використанням гірських територій, є одним із найпотужніших деструктивних чинників на екосистемі. У статті подано аналіз рекреаційного освоєння Українських Карпат, оглянуто сучасний стан туристської інфраструктури та шляхи її розвитку в консенсусі з основними принципами збереження біотичного розмаїття.

У біогеографічному плані гірських регіонів однією з ключових проблем постає зіставлення охорони біотичної складової природних екосистем і розвиток рекреаційної діяльності на теренах, які з причини природної унікальності, поряд з цим, мають підвищений інтерес для туристів. Ця проблема вже протягом тривалого часу постає у гірських регіонах, зокрема тих, які мають пріоритетне значення для використання їх у рекреаційному плані.

Українські Карпати протягом півтора століття є одним із небагатьох регіонів на території України, які є перспективними для відпочинку й відзначаються розвитком туристської інфраструктури. Причому, як звичайно, найбільший вплив рекреаційної діяльності відзначається в найцінніших у біогеографічному плані масивах.

Якщо заглибитися у короткий історичний екскурс рекреаційного освоєння Українських Карпат, то побачимо, що вже у другій половині ХІХ ст. Українські Карпати стали місцем паломництва для мандрівників окремих європейських країн. Цьому сприяло створення Австрійського Альпійського Союзу (Österreichischer Alpenverein) (1862 р.), Австрійського Туристичного Клубу (Österreichischer Touristenclub) (1869 р.), Польського Товариства Татранського (Polske Towarzystwo Tatrzańskie) (1873 р.), Клубу Чехословацьких Туристів (Klub Československých Turistů). Кілька філіялів РТГ і КССТ містилися у містах по обидві сторони Українських Карпат, відповідно на галицькому боці Карпат (Львів, Стрий, Івано-Франківськ, Коломия, Косів) і на Закарпатті (Рахів, Ужгород, Мукачів). Тоді ж було розпочато спорудження захистків для туристів, а найперше в Чорногорі й Горганах. Першим на території Українських Карпат туристичним осередком став захисток для

туристів в ур. Гаджина на Чорногорі. У найближчі роки були побудовані такі ж притулки в ур. Заросляк під Говерлою (1879 р.), в ур. Завосла по долині Пруту, на полонині Гропа, на пд-сх. від г. Піп Іван (1883 р.) і під г. Смотрич (1900 р.). У міжвоєнний період захистки в Чорногорі були на полонині Маришевській (з 1937 р.), на Яблуніцькому перевалі (з 1932 р.), під Кукулом зі сторони Ворохти, на хр. Кострича, а з боку Закарпаття — на полонинах Рогнеска та Менчул Квасівський („Mérkova chata“), під г. Гутин-Томнатик. Крім того, на закарпатській стороні для потреб туристів було обладнано кілька помешкань полонинських пастухів, лісничівки, сироварня на полонині Квасівський Менчул. Слід зазначити, що просторове розміщення цих захистків було оптимально сплановане для безпеки туристів у разі непогоди і це є добрим прикладом для відновлення їх у наш час.

У Горґанах туристичні захистки були побудовані на сідлі між масивами Сивулі та Ігровця, у верхів'ї р. Салатрук між хр. Тавпиширка і масивом Сивулі, під Хом'яком, під Довбушанкою, у долинах рік Свіча і Молода, на Вишківському перевалі та ін. Чимало захистків було побудовано в Бескидах (на Тростяні, під Парашкою, на Зелеміні), у Покутсько-Буковинських Карпатах (Баба Людова, Скупова), Чивчинах (Буркут, Балтагул) та інших регіонах Українських Карпат.

У міжвоєнний період територія Українських Карпат була розділена між Польщею та Чехословаччиною і кордон між якими пролягав по вододільному гребені, але й ці терени були доступні для мандрів. У 1926 р. між Польщею та Чехословаччиною було підписано міжурядову туристичну конвенцію, згідно з якою у трьох найбільш відвідуваних рекреантами прикордонних районах туристам було дозволено вільний доступ до кордону, а члени туристичних товариств мали дозвіл мандрівок навіть прикордонною територією сусідніх держав. На території Українських Карпат таким районом був чорногірський масив. Тоді ж вийшло друком багато путівників для туристів краєзнавчого плану, в яких, проте, дуже мало уваги приділялося екологічному вихованню мандрівників.

У післявоєнний час Українські Карпати стали одним із найперспективніших рекреаційних комплексів СРСР. Завдяки значними фінансовим вкладенням у цьому регіоні було побудовано велику кількість об'єктів рекреаційного призначення — готелів, турбаз із невеликою кількістю філіялів — захистків у малодоступних місцях: Драгобрат, полонина Стара на Свидовці, Говерла (в ур. Козьмешик) і Говерла (в ур. Завосла), Рогнеска на Чорногорі, причому ці прихистки були зведені на місці довоєнних прихистків й містилися переважно, на кваліфікаційних маршрутах для організованих туристських груп. За весь повоєнний час в Україні не було видано жодного путівника на всі Українські Карпати, а численні буклети стосувалися, переважно, кваліфікаційних туристських маршрутів. Натомість видана у Польщі монографія Я. Гудовського [6] стала першим повоєнним туристичним довідником на всю територію Українських Карпат. Лише на територію Карпатського заповідника були розроблені туристичні маршрути із зазначенням вимог поведінки на території заповідних територій [3, 4, 5].

Тобто, як бачимо, уся дотогочасна краєзнавча література була розрахована лише на туризм у спортивному плані й відсутня фахова оцінка поєднання рекреаційної діяльності з природоохоронною справою. Це призводило до численних порушень природоохоронного законодавства при проходженні цінних у біогеографічному плані ділянок.

Найсприятливішими для рекреаційного використання є флористичні регіони Бескидів і низьких полонин, менше — Передкарпаття і Закарпатського передгір'я, а найнесприятливішими — Чивчинсько-Гринявські гори й Мармароський масив (табл.).

Таблиця

Вплив основних чинників рекреаційного освоєння окремих флористичних регіонів Українських Карпат (оцінка значимості впливу подається у балах*)

№	Флористичний регіон	Чинники				Загалом
		а	б	в	г	
1	Передкарпаття	3	2	5	5	15
2	Бескиди й низькі полонин	5	4	4	4	17
3	Горгани	4	5	3	2	14
4	Свидовець	3	5	2	2	12
5	Чорногора	5	5	2	2	14
6	Чивчинсько-Гринявські гори	2	4	1	1	8
7	Мармароський масив	1	5	1	1	8
8	Вулканічний хребет	2	4	4	4	14
9	Закарпатське передгір'я	3	4	4	4	15
10	Закарпатська рівнина	1	1	5	5	12
	Сума балів:	29	39	31	30	129

* 1 — слабкий; 2 — нижчий від середнього; 3 — помірний; 4 — вищий від середнього; 5 — високий.

Ступінь рекреаційного освоєння того чи іншого флористичного (природно-географічного) району залежить від кількох чинників:

- а) традицій рекреаційної справи;
- б) ландшафтної й, зокрема, біогеографічної привабливості регіону;
- в) наближеності до великих міст;
- г) забезпечення транспортним сполученням.

Стосовно сприятливих і несприятливих факторів, що мають і можуть у майбутньому мати вплив на розвиток і вдосконалення рекреаційного господарства в комплексному плані, нами вони розроблені для масиву Чорногори [2], хоча можуть бути прийнятні для Українських Карпат загалом.

1. Сприятливі фактори.

- 1.1. Велика атракційність гірських екосистем.
- 1.2. Висока історико-культурна та етнографічна цінність території.
- 1.3. Досить добре розвинута туристська інфраструктура й, зокрема, просторове розміщення туристичних маршрутів.
- 1.4. Наявність кваліфікованого персоналу гірських провідників.

1.5. Незначна, порівняно з іншими територіями, трансформація екосистем унаслідок антропогенного впливу.

1.6. Наявність науково-дослідного потенціалу.

2. Неприятливі фактори.

2.1. Відносна віддаленість від основних індустриально-культурних центрів порівняно з іншими гірськими масивами.

2.2. Приналежність великої частини території до складу природоохоронних територій, що потребує чіткої регламентації рекреаційних навантажень.

2.3. Підвищена ймовірність складних метеоумов та прояву несприятливих природно-географічних процесів, значне поширення небезпечних ділянок, що в сукупності призводить до зростання ступеня ризику у проведенні рекреаційної діяльності.

Як зазначено вище, з огляду історичних та атракційних чинників найбільшого рекреаційного впливу зазнає більшість із найцінніших у ландшафтному та біогеографічному розумінні регіонів Українських Карпат, де зосереджені оселища великої групи рідкісних рослин: реліктів, ендеміків, таксонів альпійського та аркто-альпійського поширення, велика частина з яких зростає на межі свого ареалу або є рідкісними за своїми біологічними особливостями. Окрім того, для більшої частини таксонів двох останніх груп межа між лісовим та субальпійським поясами є температурним лімітуючим чинником зростання і тому їхнє поширення в Українських Карпатах, як і в інших гірських масивах Середньої Європи, має виражений кластерний характер.

Протягом тривалого повоєнного часу основна маса рекреаційного навантаження відводилася передгірській смузі Українських Карпат (Сколівські Бескиди, Передгір'я Горганів, Покутсько-Буковинські Карпати, Вулканічний хребет, Закарпатське передгір'я). Після короткотривалого (90-ті роки ХХ ст.) сповільнення рекреаційної активності в Українських Карпатах ми спостерігаємо збільшення рекреантів у найвищих регіонах — Чорногорі, Свидовці, Горганах й, одночасно, збільшення частки неорганізованих туристів, що пов'язане, очевидно, із фінансовою неспроможністю більшої частини населення України користуватися послугами рекреаційної сфери. Водночас протягом останніх 10—15 років суттєво збільшилася частка приватного сектора в обслуговуванні рекреантів.

Туристичні маршрути можна поділяти за багатьма критеріями:

А. За тривалістю:

- 1) одноденні;
- 2) кількадевні.

Б. За складністю:

- 1) одноденні мандрівки лише по добре влаштованих маршрутах з незначними перепадами висот;
- 2) 2-денні мандрівки з однією ночівлею в облаштованому приміщенні;
- 3) 2-денні і більш тривалі мандрівки по маршруту зі значними перепадами висот, повним комплектом спорядження і ночівлями у наметах.

В. За основною метою:

1) трансрегіонні — проходження по одному чи кількох гірських масивах (Чорногора і Свидовець, Чорногора і Горгани, Горгани і Свидовець тощо);

2) сходження на наперед визначену вершину (Говерла, Петрос, Піп Іван, Сивуля) чи на кілька вершин (Петрос і Говерла, Говерла і Піп Іван, Сивуля і Довбушанка тощо);

3) для огляду найвищої частини гірського масиву із навколишніх середньогірних хребтів (Кукул, Коштреча, Козьмеска, Маришевська тощо);

4) вузькоспеціальні: а) для ознайомлення з одним із компонентів природи — давньольодовиковими котлами, скелями, високогірними озерами, оселищами цікавих рослин; б) для відвідання об'єктів історично-культурного, науково-дослідного або господарського призначення, народною архітектурою чи побутом етнографічних груп Українських Карпат, ознайомлення з роботою науково-дослідних станцій, природно-заповідних об'єктів або лісництв; відвідання стійбищ пастухів на полонинах тощо.

Г. За сезонністю:

1) зимові;

2) літні.

Слід зазначити що найцінніші частини Чорногори, Свидовця і Горгани, меншою мірою інших масивів є заповідними й це створює обмеження для проведення рекреаційної діяльності, як, наприклад, заборона маршрутів, заборона влаштування наметового табору, необхідність дотримання правил поведінки на заповідних територіях. Тому розширення туристської інфраструктури на територіях, забезпечених диференційованою охороною, повинне узгоджуватися із міжнародними і загальнодержавними програмними документами функціонування національних парків, біосферних і природних заповідників та інших об'єктів природно-заповідного фонду.

Нами запропоновані основні принципи співіснування природоохоронної роботи з рекреаційною діяльністю [1], які ми беремо за основу для розроблення багатьох рекомендацій щодо екологічно-прийнятної стратегії рекреаційного використання Українських Карпат. Викладаємо їх у таких положеннях:

1. Туристичні маршрути не повинні створювати небезпеки для існування популяцій рідкісних та зникаючих видів рослин і тварин. Так склалося, що на наймасовіших туристських маршрутах є популяції деяких найрідкісніших рослин Українських Карпат, тому в місцях локалізації найціннішого біорозмаїття рекреаційна діяльність має бути лише організованою, а від рекреантів необхідно вимагати дотримання природоохоронних вимог.

Згубним для оселищ унікальних рослин є траверсування прямовисних стінок давньольодовикових котлів, де протягом тривалого часу формуються підвісні ґрунти — субстрат для зростання наскельних видів рослин і які після пошкодження їх практично не відновлюються. У багатьох випадках неподалік існуючих туристичних осередків є оселища рідкісної флори з багатьма видами, які перебувають під загрозою

зникнення. Прикладом є скельні уступи в урочищі Драгобрат (Свидовець), де внаслідок підвищеного вмісту карбонатів є оселища низки кальцефільних видів. У таких випадках потрібен суворий контроль за дотриманням дисципліни рекреантами. Такий контроль уже протягом тривалого часу ми бачимо в найбільш використовуваних у рекреаційному плані районах Західних Карпат — Татрах, Пеннінах, Судетах та ін.

Те ж саме стосується і днищ котлів, де є оселища вологолюбних видів флори й фауни. Напрошується висновок, що для виходу рекреантів на головні хребти слід використовувати траверсні стежки. Вони вже традиційно стали магістральними для туристичних груп. Придатні для цього й старі дороги на полонинах, що залишилися з часів інтенсивного ведення полонинського господарства. Особливо згубно рекреаційне навантаження діє на низькорослі „шпалерні“ чагарнички, які покривають схили й гребені найвищих карпатських масивів (Чорногора, Свидовець, Горгани, Чивчини, Мармароський масив). Екстремальні умови зростання альпійського та субальпійського поясів є причиною довготривалого їх відновлення після механічних пошкоджень як унаслідок рекреаційної діяльності, так, зрештою, і господарської діяльності — випасання.

2. Для влаштування наметових таборів мають бути чітко визначені місця. Особливо ця вимога стосується територій природно-заповідного фонду вищого статусу (Карпатський біосферний заповідник, природний заповідник „Горгани“, заповідні зони національних парків), де систематично спостерігаються масові порушення природоохоронного режиму. Повна заборона тривалих зупинок повинна стосуватися верхньої межі лісу, рідколісся та субальпійського криволісся.

3. Для раціонального зіставлення природоохоронної роботи з рекреацією потрібна систематична екологічна освіта рекреантів службами природно-заповідних територій та лісівництв, працівниками рекреаційних закладів. Необхідним нам бачиться забезпечення туристичних маршрутів екологічною інформацією, що сприятиме дотриманню природоохоронних вимог.

4. Відвідання найцікавіших в атракційному розумінні місць має бути платне, як це практикується у більшості рекреаційних регіонів Європи. Цей захід сприятиме дотриманню екологічно-санітарної ситуації й дасть змогу вдосконалити туристичний сервіс, що підтверджується на прикладі Польських і Словацьких Татр.

5. Для найповнішого рекреаційного використання цінних регіонів Українських Карпат (Горгани, Свидовець, Чорногора та ін.) доцільним бачиться використання атракційно рівноцінних, але менш вартісних у біогеографічному розумінні другорядних хребтів, що сприятиме зменшенню рекреаційного тиску на найцінніші у природоохоронному плані ділянки. Зокрема, у масиві Чорногори потенційно-перспективними є середньогірні хребти із трансформованими господарським використанням екосистемами (Козьмеска, Озірний, Кострича, Стайки та ін.), що зазначали дослідники ще на початку минулого століття [7]. Водночас це звільнить від рекреаційного навантаження найціннішу

частину гірського пасма з оселищами рідкісної флори й фауни, яка відзначається підвищеною вразливістю до різноманітних проявів антропогенного впливу.

Подані принципи не можуть бути загальноприйнятими для вироблення екологічно прийнятної рекреації та повного припинення її впливу на стан довкілля, але повинні сприяти оптимізації раціонального природокористування. Вони поєднують заходи у сфері охорони природи і моніторинг за станом природних та антропогенно-порушених лісових і лучних екосистем, господарську діяльність, що ґрунтується на традиційних принципах землекористування та рекреаційне використання і охорону усіх найцінніших ділянок природи.

Нами запропонований поділ гірських територій на три рекреаційні зони [2]:

I. Зона, у межах якої екскурсійні маршрути здійснюються з науковими цілями. Просторово вона відповідає підзоні абсолютної заповідності національних парків та заповідним „ядрам“ біосферного і природного заповідників, а також іншим цінним екосистемам, які з різних причин на даний час не перебувають у межах об'єктів природно-заповідного фонду. До цієї категорії, зокрема, слід віднести давньольодовикові котли в масиві Чорногори, Свидовця, Чивчинських гір і Мармароського масиву, де є найбільше оселищ рідкісних видів флори й фауни.

II. Зона обмеженого організованого туризму за чітко визначеними маршрутами без влаштування наметових таборів. До цієї категорії відносяться приполонинні ліси, фрагменти пралісів, а також ділянки, де заборонена або значно обмежена господарська діяльність. У просторовому розумінні ця зона відповідає заповідним зонам заповідників і національних парків.

III. Зона рекреаційного використання. У її межах дозволено проведення туристських походів та влаштування наметових таборів у визначених місцях, обмежений збір грибів, ягід та лікарської сировини для забезпечення потреб місцевого населення. Просторово зона відповідає рекреаційній і господарській зонам національних парків та заповідників.

Викладений матеріал є спробою подати загальне бачення перспективи розвитку рекреаційного господарства в Українських Карпатах. Очевидно, що ні сувора заборона, ні безсистемне нарощування рекреаційних потужностей у цьому регіоні не є оптимальним варіантом рекреаційного природокористування. Його розвиток повинен базуватися на суспільно-економічних, історичних та природних особливостях, традиціях у сфері туризму, а також принципах співіснування природоохоронної роботи з рекреаційною діяльністю.

Слід зазначити, що протягом останнього часу приблизно третину рекреантів становлять групи з так званого „далекого зарубіжжя“. Власне збільшення рекреантів з-за кордону може суттєво поліпшити вкрай тяжке економічне становище мешканців карпатського регіону, пов'язане насамперед із нестачею робочих місць. Побудовані за часів СРСР туристичні об'єкти не використовуються належним чином. Зі створенням належних

умов для рекреантів Українські Карпати можуть і повинні стати найпопулярнішим рекреаційним регіоном на території України.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Нестерук Ю. Й., Рожко І. М.* З історії рекреаційного природокористування у Чорногорі та шляхи його оптимізації в сучасних умовах // З історії вітчизняного туризму: Збірник наукових статей. К.: Інститут туризму, 1997. С. 182—191.
2. *Нестерук Ю. Й., Рожко І. М.* Рекреаційне використання масиву Чорногори в Українських Карпатах у контексті оптимізації природокористування та збереження біорізноманіття // Туристично-краєзнавчі дослідження: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції „Туризм в Україні: економіка та культура“ (Світязь, 9—10 вересня 1998 р.). Вип. 1. Ч. І. К., 1998. С. 269—274.
3. *Стойко С. М., Третяк П. Р.* Створення системи науково-пізнавальних та туристичних маршрутів // Природа Карпатського національного парку. К.: Наук. думка, 1993. С. 194—199.
4. *Сухарюк Д. Д.* Мережа науково-пізнавальних стежок // Карпатський заповідник. Ужгород: Карпати, 1982. С. 85—93.
5. *Третяк П. Р.* и др. Карпатский государственный природный парк: Методические рекомендации для экскурсоводов, организаторов туризма, инструкторов природоохранной работы. Львов; Ив.-Франковск, 1984.
6. *Gudowski J.* Українське Beskidy Wschodnie: Monografia krajoznawcza. Т. 1, 2. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Dialog“, 1997—1998.
7. *Rieger J.* Kostrzyca: pasmo górskie ze szczytem. Kołomyja, 1906. 18 s.

SUMMARY

Yuriy NESTERUK

RECREATION USE OF THE UKRAINIAN CARPATHIANS IN CONTEXT OF BIOLOGICAL DIVERSITY PRESERVE

The farming utilization in the mountain regions and recreation in the Ukrainian Carpathians are the powerful destructive factors on ecosystems. The analysis of recreation of the Ukrainian Carpathians and modern situation of tourism infrastructure and ways of development with principle of biodiversity conservation were presented in this article.